

JODEN IN IRAN

De geheime uittocht

DE VOORZITTER

Benno Premsele
en de eeuwige
vlucht naar voren

29 OKTOBER 1988 **VRIJ NEDERLAND**

ONZE POOLSE BEVRIJDE

Ze kwamen in uniform en ze bleven in overall

De Poolse bevrijders van Breda
en de aanhoudende motregen
van benepenheid waarop ze
in de halve eeuw daarna
onthaald werden

STAN LAPINSKI
FOTO'S MICHEL SZULC KRZYZANOWSKI

Op 29 oktober is het precies vierenveertig jaar geleden dat Breda bevrijd werd – door Polen die zich bij de geallieerden hadden aangesloten.

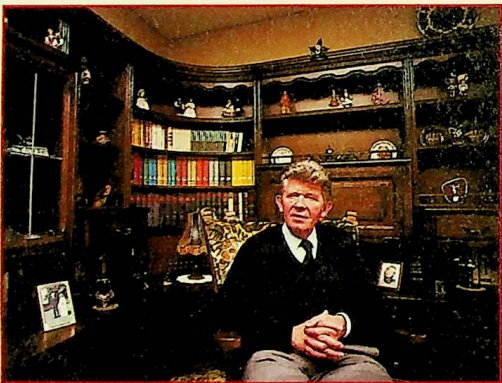
Het was de bedoeling dat ze daarna ook Polen zelf zouden bevrijden – voor de meesten van hen is het daar niet van gekomen.

Velen bleven in Breda. Ze vonden er een meisje, trouwden, zochten werk en kregen kinderen. En nu, bijna een halve eeuw later, staan ze aan de vooravond van hun oude dag.

Stan Lapinski zocht ze op en schreef hun geschiedenis – voordat die niet meer uit de eerste hand geschreven kan worden. Hoe kwamen ze in Breda? Waarom bleven ze daar? En hoe is het hun sindsdien vergaan?

M. CZUMIENIEWICZ
POLSKIE
32007
DN.

Vanuit het kantoortje knikt *Kazimierz Matejczyk* naar de werkplaats, waar zijn zoon en een andere monteur sleutelen aan een personenauto. 'Autobedrijf Matejczyk, niet enorm, maar groot genoeg om van te leven. En van de grond af opgebouwd.' Sinds enige tijd doet hij het wat kalmer aan. Hij rijdt de omgeving af voor onderdelen. Als hij dan met zijn gedachten bij de weg zit, kan het gebeuren dat zijn blik toevallig over 'een plek van toen' glijdt. Dan dringen zich de beelden op van die eerste keer dat hij Nederland binnenkwam: op 1 oktober 1944. 'Met onze Sherman-tank bevonden we ons op een landweggetje bij Baarle-Nassau, links en rechts greppels, de infanterie tien meter voor ons. In zo'n tank zat je met vijf man: een chauffeur, een reservechauffeur, een radio-operator, een commandant en een schutter — dat was ik. Plotseling werden de infanteristen voor ons weggevaagd en zaten we bovenop de Duitsers, een handgranaatworp afstand. Ze beschooten ons met hun mitrailleurs, de kogels ketsten af, een splinter van de periscope sloeg in het gezicht van onze commandant. Hij bloedde. Op het moment dat hij zijn hoofd uit de koepel stak om te zien wat er aan de hand was, klonk een nieuw salvo: een kogel ging dwars door zijn hoofd, een tweede was ook raak — hij was dood. Keren kon niet op dat smalle weggetje, we reden honderd meter achteruit, draaiden en reden terug. We hebben hem eruit gehaald — de hele tank zat onder het bloed — en begraven. Een andere tank reed naar voren. Nog geen vijfhonderd meter van ons vandaan kregen ze een vol-

treffer: een dode en een die beide voeten kwijt was.' Matejczyk was een van de zestienduizend Poolse militairen die in juli 1944 in Normandië waren geland. Onder geallieerd opperbevel, maar toch als zelfstandige *Eerste Poolse pantserdivisie*, met een eigen generaal aan het hoofd: *Stanislaw Maczek*.

Op de hoek van het Wilhelminapark in Breda, aan het begin van de Generaal Maczekstraat, staat een oorlogsmonument: een metershoge zuil met daar bovenop twee vechtende adelaars. De een ligt op zijn rug, de vleugels naar beneden hangend; hij symboliseert de Duitsers. De ander heeft zijn klauwen in de buik van zijn tegenstrever gepland; hij symboliseert de Polen. Op de sokkel staat: 'Dank aan onze Poolse bevrijders 29 oktober 1944'.

De Poolse erebegraafplaats ligt aan de Ettensebaan. Hier liggen 180 leden van die Poolse pantserdivisie, de meesten gesneuveld in gevechten rond Baarle-Nassau en het Markkanaal. Het kerkhof wordt gedomineerd door een groot kruis met de tekst 'Za Wasza I Nasza Wolnoc' — voor uw en onze vrijheid. Elk jaar op 29 oktober worden hier kransen gelegd. Alle graven dragen het embleem van de divisie: een adelaarsveer. Ooit droegen de huzaren van koning *Jan Sobieski* twee van zulke veren op hun rug. Toen de Osmanen in 1683 Wenen dreigden in te nemen, kwamen Sobieski en zijn cavalerie aangelopen: de adelaarsveren veroorzaakten een huilend geluid dat zo angstaanjagend was, dat de sultan een koliek kreeg en de aftocht blies.

Sobieski maakte rechtsomkeert naar Polen. Precies zo was de pantserdivisie in 1944 van zins de Duitsers te verjagen en naar Polen terug te gaan. Matejczyk: 'De wereldpolitiek heeft het niet gewild.' Na de bevrijding van het zuiden volgde het debacle van Arnhem. De geallieerden maakten een halfjaar pas op de plaats. De Poolse soldaten werden ingekwartierd in Breda en de dorpen rondom. Velen van hen raakten in die maanden bevriend met Nederlanders of werden verliefd op een meisje. Toen Duitsland op 5 mei 1945 capituleer-

Links, van boven naar beneden: *Zdzislaw Sosinski* in zijn studeerkamer in Breda, *Kazimierz Matejczyk* in zijn garage in Dongen, *Wincenty Spiewakowski* in zijn studeerkamer in Delft, *Tadeusz Koziol* en *Willy Koziol* van der Zanden in de kapsalon in Breda en het echtpaar *Stanislaw* en *Janne Przespolewski* - Prisse uit Ulvenhout

Op 1 september 1939 vallen anderhalf miljoen Duitse soldaten Polen binnen over drie fronten tegelijk: vanuit het Duitse Rijk in het westen, Oost-Pruisen in het noorden en Slowakije in het zuiden. Ze openden met een massale lucht-aanval; al op de eerste dag waren de meeste Poolse vliegvelden platgegooid en waren de eerste linies van de regimenten die op hen hadden staan wachten gedecimeerd. Dit maakte de weg vrij voor 2700 tanks; op 3 september waren Noordwest-Polen en Czesochowa onder de voet gelopen, op 14 september was Warschau omsingeld. Tegenover de Duitse overmacht stonden aan Poolse zijde een paar honderd tanks opgesteld van het lichte en half-zware type, voorts de nodige infanterie en cavalerie –

hij aan het Oostpruisische front, als jongste officier in het Tiende Jagersregiment – Uhlaan. 'Zelf heb ik geen charges op Duitse tanks uitgevoerd,' zegt hij nu. 'We begrepen al gauw dat het onbegonnen werk was. Wel hebben we nog zo goed mogelijk gevochten als infanterie. In kleine groepjes hebben we ons verschanst in de bossen en geprobeerd de Duitsers het leven zo zuur mogelijk te maken. Begin oktober kregen ze me te pakken en werd ik een van hun ruim vierhonderdduizend krijgsgevangenen.'

'Houdt het twee weken vol,' hadden de Britse en Franse geallieerden gezegd, 'daarna zullen wij het Duitse Rijk aanvallen in het Westen.' Inderdaad hadden ze Duitsland op 3 september de oorlog verklaard, maar toen Polen het veertien dagen had volgehouden en Warschau in nood was, gebeurde er niets, behalve dat Engelse vliege-

Boven: Poolse militairen in Breda (foto Generaal Maczek Museum)

Linksboven: oud-strijders in hun café Huis van Negotie, vlnr Adamcek, Bronowski, Salewicz en Nowinski

Links: oud-strijders tijdens een voetbaltoernooi op de Poolse dag, 24 oktober 1987

de, hadden ze Polen niet zelf kunnen bevrijden – dat hadden de Russen gedaan. Een meerderheid van de Poolse (inmiddels oud-)strijders vestigde zich in het Westen. Ruim tweehonderd in Breda en omgeving. Ze trouwden en kregen kinderen. Ze hadden een zwerftocht van duizenden, zo niet tienduizenden kilometers achter de rug. Nu bouwden ze hier een bestaan op en werden ze gaandeweg Nederlanders.

ruiters te paard, gewapend met sabel en lans. *Uhlanen* werden ze genoemd. Als het erop aankwam schrokken deze Uhlanen niet terug voor charges op Duitse tanks.

In 1937 had *Zdzislaw Sosinski*, een andere Pool die uiteindelijk in Breda terecht zou komen, zijn studie aan de polytechnische school van Warschau onderbroken voor de militaire dienst. Hij was toen twintig jaar. In 1939 lag

niers strooibiljetten uitwierpen boven Duits grondgebied, waarin de bevolking werd gemaand een einde te maken aan de oorlog. Polen zou het op eigen kracht bijna vijf weken volhouden.

Niet alleen de Polen wachtten dagelijks in spanning op het grote nieuws uit het Westen: ook de Russen. Tot de zestiende september wachtte Stalin, toen besloot hij zelf te gaan. De volgende dag trok het Rode Leger Polen binnen. Niet om te helpen, zoals nog werd gedacht door mensen die niet op de hoogte waren van het geheime Duits-Russische pact: op 22 augustus 1939 hadden Duitsland en de Sovjetunie al afgesproken dat ze Polen eerlijk zouden delen. De Poolse president *Ignacy Moscicki* en zijn regering verlieten diezelfde dag nog Polen om hun heil te zoeken in het bevriende Roemenië. Een dag later volgde opperbevelhebber *Smigly-Rydz* met zijn generale staf.

Die vriendschap had iets waard kunnen zijn, als Roemenië machtig was geweest en rijk. Maar het was straatarm en doodsbang, voor de Russen die het hadden voorzien op Bessarabië en voor de Duitsers die aasden op de olievelden van Ploesti. Tot hun ontzetting werden Moscicki en de zijnen in Roemenië geïnterneerd en veroordeeld tot lijdelijk toezien hoe tweehonderd kilometer verderop hun mensen in de pan werden gehakt. Nu haast alles was verprutst, schreef Smigly-Rydz voor de laatste keer een bevel uit, een opdracht aan generaal *Tokarzewski* in Warschau, om uit de openbaarheid te verdwijnen en met de opbouw te beginnen van een ondergrondse beweging.

Men slaagde erin deze opdracht, dwars door de Duitse geleerden heen, daadwerkelijk in handen te spelen van Tokarzewski. Hij deed wat er van hem verlangd werd. In de jaren erop zou er een complete ondergrondse staat worden gebouwd die geheime scholen, universiteiten en theaters kende, en bovendien een geheim leger van vierhonderdduizend mannen en vrouwen. Tussen 1943 en 1945 zou dit leger naam maken als *Armia Krajowa*, tot het werd weggevaagd in de opstand van Warschau. Sinds de Russische inval van 17 september hadden elke dag wel een paar grote of kleine formaties Poolse soldaten hun toevlucht gezocht in Roemenië of Hongarije; liever daar geïnterneerd dan krijgsgevangen gemaakt door de Duitsers of de Russen. Zo was op 19 september generaal *Stanislaw Maczek*, later de bevrijder van Breda, met zijn volledige pantsersregiment in Hongarije gearriveerd.

Weer een andere generaal, *Wladyslaw Sikorski*, bevond zich te Boekarest. In de jaren dertig was hij een tijdje minister-president geweest, tot hij als liberale democraat aan de kant was geschoven door de autoritaire klik rond Smigly-Rydz. Sindsdien had hij in Franse ballingschap geleefd. Zelfs op 1 september was hij niet naar Polen teruggekeerd om aan de strijd deel te nemen. Om die reden was hij *niet* geïnterneerd; als enige bevond hij zich in

een positie om iets te ondernemen. Op 24 september was hij terug in Parijs waar hij in diplomatenkringen kind aan huis was. Op 30 september bereikte hem vanuit Roemenië het bericht dat de regering Moscicki haar ontslag had ingediend; de volgende dag was Sikorski zelf minister-president, van een regering van nationale eenheid; op 7 november was hij tevens opperbevelhebber.

Zijn regering in ballingschap werd ogenblikkelijk erkend door Frankrijk, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten. Hem stond een officieel door de geallieerden erkend Pools leger voor ogen, dat zou bijspringen waar de Fransen en de Britten het nodig achtten, maar dat in feite als einddoel had om Polen te bevrijden. Hij wist ook waar hij soldaten vandaan moest halen: in Hongarije zaten er inmiddels veertigduizend, in Roemenië dertigduizend. Om ze in Frankrijk te krijgen hoefde er maar een grootscheepse evacuatie te worden georganiseerd. Natuurlijk moesten ze eerst zien te ontsnappen uit hun interneringskampen, maar dit zou niet onoverkomelijk moeilijk zijn, gezien de sympathie die de Polen genoten in die landen. Daarna moesten ze nog aan burgerkleding en valse papieren zien te komen; voor het laatste zouden ze terecht kunnen bij de Poolse, Britse en Franse ambassades.

Stanislaw Przespolewski, destijds dertig, had de bombardementen overleefd waarmee de Duitsers Warschau op de knieën hadden gekregen. Op 28 september capituleerde de stad en Przespolewski werd als krijgsgevangene weggevoerd naar het zuiden. Toen hij na weken met zes anderen wist te ontsnappen, stond één ding voor hem vast: hij zou naar Frankrijk zien te komen. Het werd een reis met hindernissen. Wie van Slowakije in Hongarije wil komen moet de Donau over. Przespolewski en zijn reisgenoten vonden het veiliger dit midden in de nacht te doen; ze gingen te voet, want de rivier was vrijwel dichtgevroren. Midden op de Donau verloor Przespolewski zijn evenwicht en schoof onder het ijs. Ondanks de duisternis wisten zijn kameraden hem eronderuit te halen en – hij was bewusteloos – naar de Hongaarse kant te slepen. Daar goten ze de ongelukkige vol drank om hem weer op temperatuur te krijgen, wat lukte. In Hongarije werkte hij een paar maanden op de Poolse ambassade om valse papieren te maken. Eindelijk kon hij scheep gaan in Split. Zijn schip was nauwelijks de haven uit of het werd gebombardeerd door de Duitsers. Deze keer werd hij gered door een Brits schip dat in de buurt was; zo kwam Przespolewski in Marseille.

In november 1939 wist ook *Zdzislaw Sosinski* uit Duitse gevangenschap te ontkomen. 'Van een ondergrondse organisatie kreeg ik burgerkleding. Ik liep een paar kilo-

Linksboven: etalage in Breda, op het raam staat: 'Wij danken de Polen' (foto Generaal Maczek Museum)
Links: dansgroep Karpacz op weg naar een voorstelling, vlnr Miriusz Lewicz, Romek Lewicz, Barbara Schijns, Esther Mijer en Tini Bucior
Boven: voorstelling van Karpacz, met Willem Charko en Miriusz Lewicz

meter, kwam op een station en nam de trein naar huis. Na een paar weken besloot ik met twee vrienden naar Frankrijk te gaan. Ik had contacten in Warschau; in december hebben we daar twee weken gewacht, tot we via een route kregen opgegeven die we moesten volgen. De eerste etappe eindigde in het Tatra-gebergte, daar moesten we ons melden. We kregen er een paar dagen skiles. Midden in de nacht moesten we een hoge berg op; aan de andere kant lag Slowakije. Gedrieën deden we in één dag een marathon van veertig kilometer op de ski. In Hongarije werden we in een kamp ondergebracht; weliswaar werden we als burgers niet officieel geïnterneerd, maar toch.' In april liep ook zijn schip de haven van Marseille binnen. Zoals Przespolewski en Sosinski, zo gingen er in de wintermaanden en het voorjaar van 1940 tienduizenden, per schip, maar ook per auto of trein over Noord-Italië.

In mei had Sikorski een zelfstandig Pools leger van 85.000 man, verdeeld over vier divisies; toen vielen de Duitsers Frankrijk binnen. Een Poolse divisie werd ingezet bij Nancy. Zdzislaw Sosinski: 'Ik was commandant van een tank, model 1918, met een snelheid van vijf kilometer per uur en als wapen een machinegeweer dat met de hand moest worden gedraaid.' Ondanks dit gebrekkige materieel leverde de brigade op 17 juni met succes slag aan de Somme, maar net toen ze dit wilden vieren, hoorden ze dat maarschalk Pétain met de Duitsers onderhandelde over een wapenstilstand en dat dus alle moeite voor niets was geweest.

Op 18 juni besprak minister-president Sikorski de toestand met Churchill; op 19 juni begon de evacuatie van de Poolse troepen vanuit La Rochelle en Bordeaux. Sosinski: 'Onze terugtocht was één lijdensweg. Een vrachtwagen, benzine of eten, we moesten alles bij elkaar bedelen of stelen. In St. Nazaire was de haven al afgesloten, dus we liepen door naar La Rochelle. Vandaar maakten we in kleine vissersbootjes de oversteek

naar Ile de Ré, dat nog niet bezet was. We hebben er een tijdje gezeten en net zo lang op een Franse kapitein ingeprepraat tot hij ons naar Engeland voer en niet terug naar Frankrijk. Dat was in juli.' Przespolewski: 'Ik kwam uiteindelijk aan in Zuid-Frankrijk. Daar moest ik wachten op het schip dat ons naar Engeland zou brengen. Met tweehonderd man opeengepakt, bedreigd door Duitse onderzeeërs, werd ik in een kolenschuit naar Gibraltar gevaren. Van Gibraltar ging het naar de Canarische Eilanden en door naar Rio de Janeiro. Toen naar New York, waar we een poosje moesten wachten. Tenslotte kwam ik via Groenland en IJsland in Liverpool aan. De Atlantische Oceaan zat al zo vol met Duitse onderzeeërs dat de Britten het niet meer rechtstreeks wilden proberen.' Bijna twintigduizend Poolse soldaten hebben op die manier het vege lijf weten te redden. Ze werden ondergebracht in kampen aan de Schotse oostkust, waar ze van nut konden zijn in geval van een aanval over zee.

In die dagen zat in het Duitse West-Pruisen een Poolse jongen erover te piekeren hoe hij kon ontsnappen uit de handen van de Grüne Polizei. Nog geen zestien jaar was *Wincenty Spiewakowski* geweest toen hij begin oktober 1939 van huis werd gehaald door de Gestapo. Hij was de enige niet; vijftienveertig klasgenoten was hetzelfde lot beschoren. En ook deze klas was niet de enige; honderden jongens en meisjes uit *Bydgoszcz* en omgeving werden als dwangarbeiders gedeporteerd naar de grote landbouwgebieden voorbij Stettin. Zomer 1940 had *Wincenty Spiewakowski* zijn eerste jaar slavenarbeid er bijna opzitten. 'Bij Stettin werden we uit onze goederenwagens geladen en in vrachtwagens naar een dorp gebracht. Op een groot boerenbedrijf moesten we koeien melken, met paarden werken, ploegen, allemaal zonder moderne machines; deed je het fout omdat je het niet kon, dan kwamen ze met een dikke zweep — uit

angst leer je vlug. Het waren maanden vol vernedering. Met onze blote handen moesten de dorps-wc's schoonmaken, van die tonnetjes. We kregen niet eens de kans onze handen te wassen. We werden erbij uitgelachen, de hele dag door, tot we terug waren in onze schuur om te slapen, bewaakt door de Grüne Polizei. Toen het volop zomer was, dacht ik: nu kan het nog. Ik nam de benen, eerst naar het dorp waar mijn broertje was. In oktober had ik aan zijn vrachtwagen gezien waar hij naartoe werd gebracht, dat had ik onthouden. Midden in de nacht heb ik hem wakker gemaakt en zijn we richting Polen gelopen. We liepen in het voormalige grensgebied, dat nog steeds werd bewaakt. Ze kregen ons te pakken en brachten ons naar de politie; mijn broertje moest terug naar waar hij vandaan kwam, ik als oudste kreeg een 'speciale behandeling' en werd naar een ander landgoed gebracht.

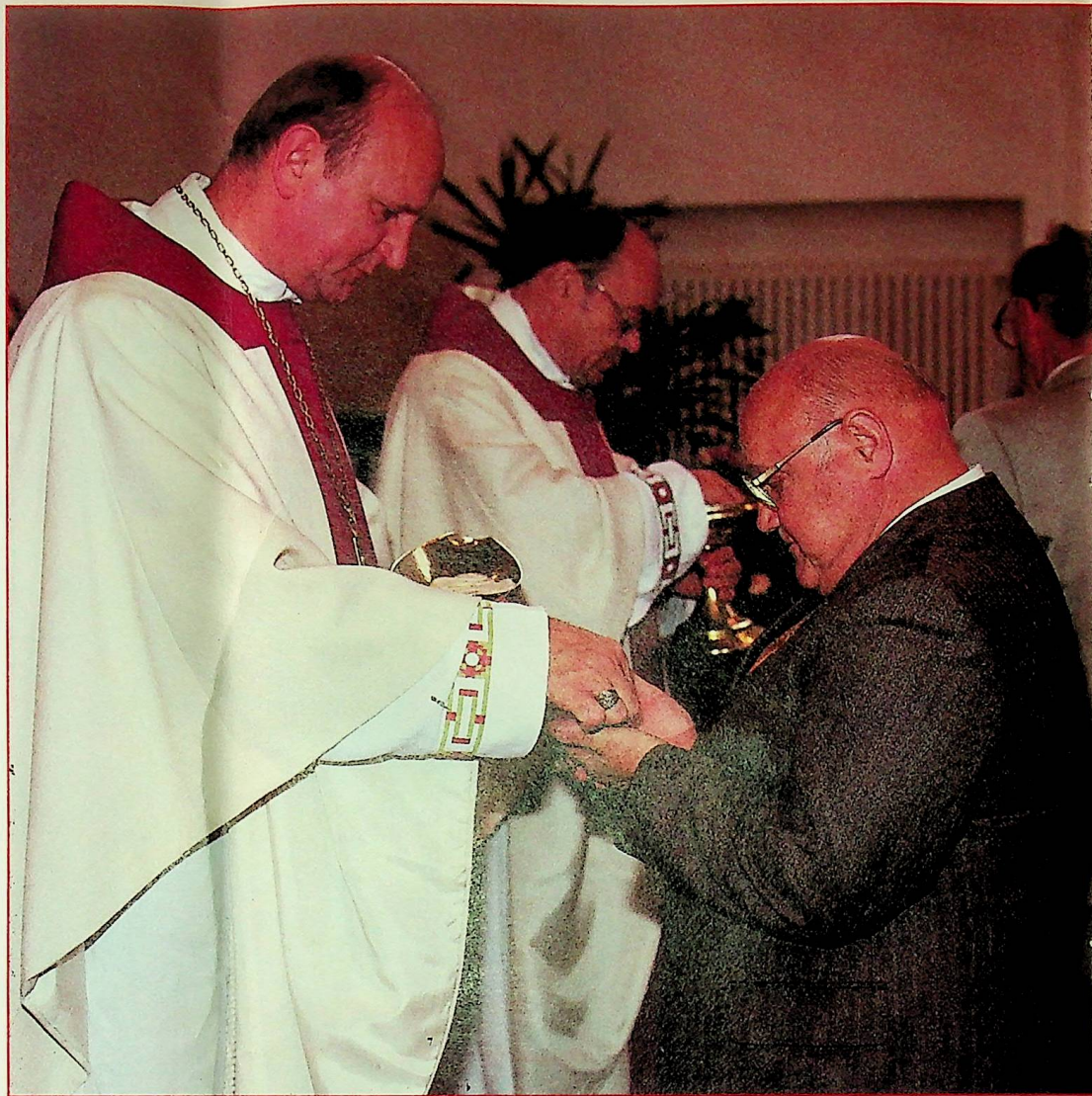
Tot mijn verbazing was de beheerder daar menselijker, hij hield ons minder in de gaten en gaf ons beter te eten, althans als de politie er niet bij was. Lang mocht ik er niet blijven, want ik stond nu op de lijst van onbetrouwbare gevallen. Ik dacht: wat er ook gebeurt, ze krijgen me niet klein. Op die boerderijen had ik me aangesteld als een idioot, had gedaan of ik geen Duits verstond. Ze noemden me dumme Polack, wat ik best vond, want zo'n domkop hielden ze niet in de gaten, zodat ik eten kon stelen. Ik had een paar conservenblikken op de kop weten te tikken; bij het koeien melken verstopte ik daarin melk in het stro buiten bereik van de koe en gaf het naderhand aan medegevangenen. Ik wist precies waar de kippen op het landgoed hun eieren legden; die waren voor mij, ik boorde er een gaatje in en slurpte ze leeg. In een van de grote schuren had ik mijn geheime voorraad winterappelen. Dat soort dingen leerde ik en daarom ben ik er nog.

Toen ze me na onze vlucht hadden gegrepen en dus wisten dat ik niet zo dom kon zijn was dat alles verleden tijd. In 1941 werd ik op transport gesteld naar Schwerin-Mecklenburg om er bunkers te bouwen, met af en toe een uitstapje naar Hamburg om er na bombardementen puin te ruimen en aan schuilkelders te werken. Ook daar nam ik de benen en weer voor kort, ik had nog te weinig ervaring. Nadat ze mijn voorste tanden eruit hadden geslagen, werd ik in de kelder van een kazerne opgesloten; daar zat ik dan, tussen Tsjechen, Joegoslaven en andere Polen, onder de luizen en ander ongedierte. Ik kreeg een ontsmettingsbehandeling, blauwe kampkleding met een P erop en weer werd ik op transport gezet. Dat was in 1942.

We hadden in onze goederenwagens geen idee waar we heen gingen; dikwijls stonden we stil en hoorden dan afweergeschut en het inslaan van bommen. Uiteindelijk werden we te werk gesteld bij Deauville in Normandië. Daar stonden bunkers die door middel van tunnels met elkaar moesten worden verbonden. De Duitse genie bracht een springlading tot ontploffing, waarna wij ondergronds moesten gaan, zonder afzuiginstallatie of zuurstofmaskers, en de kalksteen in kruiwagens omhoog slepen, alles met de blote hand. We zaten daar met Poolse en Tsjechische burgers, en apart van ons Russische krijgsgevangenen die er al langer zaten en aan de lopende band stierven. Er werkten ook Fransen, die 's avonds gewoon naar huis gingen. Gaandeweg ontdekten we dat er lui onder waren die van doen hadden met de ondergrondse. Ik sprak voldoende Frans om contact met hen te maken en moest nu zien hun vertrouwen te winnen, wat even tijd kostte, omdat het voor hen natuurlijk een riskante onderneming was. Toen het me was gelukt zeiden ze: met al die kalkstof op je longen zal het je weldra vergaan als die Russen, dus probeer hier weg te komen. Ze gaven ons richtlijnen. Met een groepje van zeven man hebben we het erop gewaagd, de oudste was tweeënveertig, met mijn zeventien jaar was ik de jongste. We werkten onder grote camouflagenetten in een omgeving die verder helemaal groen was. Als de Duitsers er niet bij waren smeten we brokken kalksteen buiten de netten, zodat vanuit geallieerde vliegtuigen kon worden gezien dat er werd gewerkt. De Franse verzetslieden vertelden dat bepaalde weilanden weliswaar waren aangegeven als mijnenveld, maar dat dit schijn was; ze waren bedoeld voor een eventuele Duitse terugtocht. Er kwam een Britse luchtaanval en we wisten dat ze nooit meteen zouden beginnen te schieten, maar pas na enkele seconden — voor ons de tijd om over het prikkeldraad te springen en

over het nepmijnenveld weg te rennen. De Duitsers hielden zich schuil. Bovendien werden we bewaakt door een Wehrmacht-soldaat, een veteraan van het Oostfront, die ons mocht. Hij heeft ons niet teleurgesteld: op het moment zelf liet hij zich niet zien en toen we een eindje uit de buurt waren schoot hij in de lucht. We traptten onze Franse klompen uit en liepen op onze blote voeten door de koeiestront, zodat de honden van de Duitse gendarmerie het spoor bijster raakten.' Vijf dagen moesten de zeven zich schuilhouden, onbewapend en dus weerloos, toen kregen ze volgens afspraak wapens van hun Franse contacten, kleine Franse pistooltjes, hooguit geschikt om één man mee neer te leggen, of zelfmoord te plegen in geval van nood. Ze kregen een vluchtroute met adressen waar voedsel te krijgen was. Soms liep het mis. 'We kwamen bij een afgelegen boerderij en ik liep er naartoe, ik sprak immers Frans. De boer kwam naar buiten en vroeg: "Wat doe je hier, ben je een zwerver?" Ik antwoordde: "Nee, een Pool die wordt achternagezet door de Duitsers." Hij zei: "Ik geef je vijf minuten om uit mijn zicht te verdwijnen, anders bel ik de Grüne Polizei." Dus wij weer rennen. We liepen gewoonlijk 's nachts en hielden ons overdag schuil. Al die tijd hebben we buiten geslapen, tot de Pyreneeën toe. Ik was bang, maar wel gewend aan de situatie. Al was ik dan geen held, ik was een doorzetter en ik had bovendien niets te verliezen. Deze vluchtpoging was mijn derde; als ik werd gepakt zou ik worden opgehangen of doodgeschoten.'

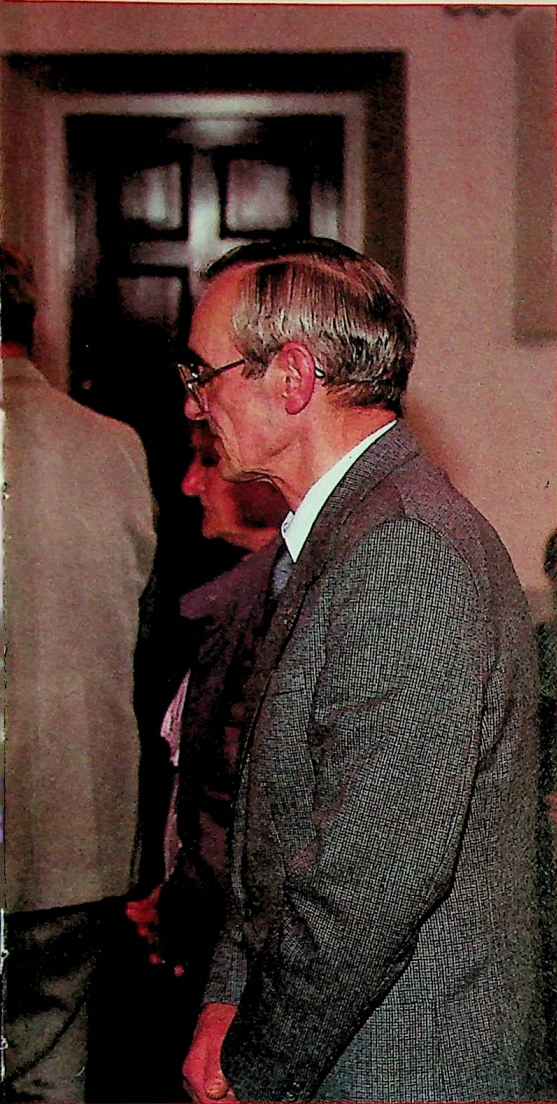
Begin 1943, na maanden waarin ze hun voeten hadden stukgelopen, kwamen ze aan in Zuid-Frankrijk. Daar ontfermde een ondergrondse organisatie zich over hen en vanaf dat moment was het niet moeilijk meer; veilig en wel werden ze naar Engeland gebracht, waar ze zich aanmeldden bij het Poolse leger. Ze hadden één probleem: hoe konden ze aantonen wie ze waren? In Normandië had Spiewakowski een zeker talent voor techniek bij zichzelf ontdekt; van bunkers en locaties had hij technische tekeningen gemaakt, nu hoopte hij dat die hem van pas zouden komen. 'We werden stuk voor stuk apart ondergebracht in een opvangkamp, kregen er een medische behandeling en een battle-dress zonder enig teken; dat was al een hemel op aarde: schoon goed. Het eten kon ik niet verwerken; onze magen stonden er niet meer naar. De oudste van ons zeven werd meteen opgenomen in een psychiatrische inrichting. Onderweg had hij al een paar aanvallen gehad; met zijn 42 jaar had hij het beste besef gehad van het gevaar. Hij is er nooit meer uitgekomen. We werden behoorlijk aan de tand gevoeld door de geallieerde inlichtingendienst en daarbij bleek dat mijn tekeningen me niets hielpen. Ze hadden ervaring gehad met verraders en waren bang. Die verhoren waren zo streng, dat ik af en toe zowat de tranen in mijn ogen had: al die moeite gedaan en dan nog als onbe-

trouwbaar worden behandeld. Op een dag stond ik me te wassen, toen ik een tikje op mijn schouder voelde. Het was een schoolvriendje van me die nu bij de Poolse militaire politie zat. Hij legde een verklaring voor me af en zorgde dat er aan het verhoren een eind kwam. Ik wilde graag bij de luchtmacht, maar daar was geen sprake van: met die voeten! Dus werd ik ingedeeld bij de tanks; dan werd ik gereden.'

In Schotland begon het Poolse leger inmiddels vorm te krijgen. Niet alleen kwamen tal van Poolse emigranten uit Noord- en Zuid-Amerika of van het vasteland ontsnapte gevangenen als Spiewakowski zich aanmelden, maar in de jaren 1942 en '43 arriveerden ook mensen als *Franek Mucharowski* en *Tadeusz Koziol*, die de dwangarbeid in Rusland hadden overleefd. Want na de grote verdeling van 1939 had ook de Sovjetunie zich niet onbetuigd gelaten in het wegslepen van bevolkingsgroepen. Afgezien van de 180.000 krijgsgevangenen die ze hadden gemaakt, hadden ze in het voorjaar van 1940, in een serie massadeportaties, ruim een miljoen Poolse burgers overgebracht naar Noord-Rusland en Kazachstan. Toen Duitsland op 22 juni 1941 de Sovjetunie had aangevallen, was minister-president Sikorski meteen gaan onderhandelen, en al op 30 juli had hij een verdrag rond dat voorzag in een tweede Poolse leger dat zou worden samengesteld uit deze gedeporteerden en krijgsgevangenen. De leiding van de onderneming werd in handen gelegd van generaal *Wladyslaw Anders* — die er net een jaar in de Moskouse Lubyanka-gevangenis op had zitten. Anders liet een oproep rondgaan langs de Poolse kampen en er stroomden tienduizenden toe, ook vrouwen en kinderen die sjoemelden met hun leeftijd. Van de elfduizend officieren die er naar schatting waren gedetineerd, kwamen er daarentegen maar een paar honderd opdagen. Waar was de rest? 'O, die zitten in Mantsjoerije, dat kan wel even duren,' zei Stalin. Uiteindelijk lukte het om honderdveertigduizend man te verzamelen. Anders zette alles op alles om met dit leger uit de Sovjetunie weg te komen, voordat Stalin overal spijt van zou krijgen. Onder erbarmelijke omstandigheden is dit gelukt; in augustus had hij zijn leger in Iran. Vandaar ging het door naar Palestina, waar werd besloten een deel af te splitsen van het grote geheel en via Zuid-Afrika naar Engeland te sturen. De rest zou strijd leveren in

Noord-Afrika en Italië

Op 13 april 1943 bleek waarom er zo weinig officieren zich gemeld hadden. Toen werd bij *Katyn* een massagraf gevonden waarin duizenden Poolse officieren lagen die met een nekschot waren omgebracht. Stalin beweerde dat het om een Duitse propagandatruc ging. Toen op 18 mei 1944 het Tweede Legerkorps onder generaal Anders het Italiaanse Monte Cassino veroverde, had generaal Maczek in Schotland zijn Eerste Pantserdivisie rond. Als onderdeel van het Tweede Canadese Korps ging het tussen 20 juli en 5 augustus in Normandië aan land, even ten zuiden van Caen; 16.000 man onder wie *Kazimierz Matejczyk*, *Zdzislaw Sosinski*, *Stanislaw Przespolewski*, *Wincenty Spiewakowski* en *Tadeusz Koziol*.

Bij Chambois slaagde de Poolse pantserdivisie er in twee Duitse legers in te sluiten en tegelijkertijd twee te hulp snellende SS-pantserdivisies af te slaan. De Duitse tegenstand in Noord-Frankrijk was nu gebroken ten koste van 2300 doden, vermisten en gewonden. In die dagen overkwam het *Stanislaw Przespolewski* dat hij zich met een paar man schuil hield in een bomkrater en dat er vlakbij weer een bom insloeg, zodat ze bedolven raakten onder het puin. Een aantal van hen sneuvelde, een aantal werd krankzinnig. *Przespolewski* werd hij de gesneuvelden neergelegd. Er waren twee doktoren in het kampement, een oude en een jonge. Die jonge arts kreeg de opdracht bij *Przespolewski* de papieren weg te nemen. Hij vond een foto van moeder *Przespolewski* met de tekst 'Jongen, ik bid voor je dat ik je terug mag zien', en raakte hiervan zo onder de indruk, dat hij alles op alles zette om *Przespolewski* te redden, tegen de wil van zijn oudere superieur. Eerst paste hij kunstmatige ademhaling toe, zonder resultaat. De oude dokter zei: 'Je verspilt je tijd, hij is dood.' De jonge probeerde het vervolgens met een injectie in het hart en *Przespo-*

lewski kwam bij. Van Chambois vertrok de divisie in noordelijke richting en legde in tien dagen vijfhonderd kilometer af. Op de grens van Frankrijk en België werd het regiment van *Wincenty Spiewakowski* afgelost. 'Hét was op een zondag. Buiten werd er een veldkerkdienst gehouden. Daar liepen we naartoe. Het was druk op de weg doordat een ander regiment voor ons in de plaats naar voren trok. Plotseling zag ik een motorrijder stoppen; hij deed zijn helm af en veegde het stof van zijn gezicht. Ik bleef als versteend staan. Mijn vrienden dachten dat ik het te pakken had gekregen. De commandant keek of ik niet goed was, maar stond toe dat ik me even verwijderde. Ik liep op de motorrijder af en vroeg: Ben jij Ludwik? Hij keek me aan en zei: Wie ben je? Ik zei: Als dat zo is ben je mijn broer. Als kind werd ik gepest om mijn "Franse r". Door die r herkende Ludwik me. We konden geen woord uitbrengen en omhelsden elkaar. Ludwik was tien jaar ouder dan ik, en ik wist niet beter dan dat hij was gesneuveld in 1939. Hij moest verder, we wisselden onze legernummers uit, een paar dagen vernam ik niets van hem. We stonden al tegen Zeeuws-Vlaanderen aan, toen hij kwam aanrijden in een vrachtautootje. Hij had een brief bij zich van generaal Maczek, waarin stond dat ik werd overgeplaatst naar Ludwiks regiment. We hadden maar weinig tijd, het zou al snel donker zijn. Ik meldde me af, moest alles inleveren, zelfs mijn wapens, alleen mijn plunjezak niet. We reden naar Hulst. Daar was zijn regiment al vertrokken. Dan maar naar Axel, en ondertussen praten, praten en praten. Plotseling werd op ons geschoten: een peloton Duitsers had ons omsingeld. Ik had niks om mee terug te schieten en dacht: na alle moeite en ellende kom ik weer in handen van de moffen. Ik zag riet staan, daar moest dus water zijn, en al was het koud – het was 18 september – we sprongen erin zodat alleen ons hoofd er bovenuit stak. Er waren twee Poolse tanks op het schieten afgekomen. Ze namen de Duitsers gevangen. Wij kwamen het water uit. De tankcommandant tikte met zijn vingers tegen het voorhoofd. Onze auto was doorzeefd met kogels, maar de motor en de banden hadden ze niet geraakt. Met veel moeite konden we keren en reden naar het regiment aan de andere kant van Axel, waar ik werd ingelijfd.'

Toen de pantserdivisie op 9 november Moerdijk in handen kreeg, betekende dat het einde van een operatie die op 28 september bij Turnhout was begonnen, en die op 30 oktober had geleid tot de bevrijding van Breda. Bij die gelegenheid was ieder lid van de divisie benoemd tot ereburger van de stad. Nu kreeg de divisie de bewaking opgedragen van de Maas tussen Philipsland en Oss. Voor de meeste soldaten brak er een periode aan van

Repetitie van het zangkoor in de kapsalon van Willy Koziol

Links: Poolse mis in de Capucijnenkerk. De bisschop van Szczecin, mgr Stefanek, en aalmoezenier Novak delen de communie uit

Linksonder: monseigneur Stefanek, bisschop van Szczecin, deelt in café Huis van Negotie bidprentjes uit met de afbeelding van de paus

rust. Ze waren ingekwartierd bij de bevolking van Breda en omgeving en ze zouden dat blijven tot het volgende voorjaar. Op 11 november hielden ze een parade door de stad ter gelegenheid van de Poolse onafhankelijkheidsdag. Bij die gelegenheid werden ze toegesproken door burgemeester *Van Slobbe*: 'We hebben u zien komen aan de spits der bevrijders. Een gevoel van grote ontspanning brak bij de bevolking aan, bij velen uitte het zich in vertoon van blijdschap, bij anderen in tranen van dankbaarheid.' Dit was waar. Waren ze in de dorpen in de omgeving vaak ontvangen met enige bevreemding ('Are you Tommies?' 'No, we are Poles.'), in Breda kregen ze achter talrijke ramen en etalages een tekst voorgeschoteld in hun eigen taal: *Dziekujemy wam Polacy* – we danken de Polen. Sindsdien hadden de meesten er vrienden kunnen maken, sommigen hadden kennis gekregen aan een meisje. Toen hij in Engeland aan boord ging van zijn landingsvaartuig was *Wincenty Spiewakowski* in het bezit geweest van een gitaar en een oude zigeunerviool. Dit laatste instrument had in Normandië een voltreffer gekregen; het eerste dat hij in Breda deed, was zich een nieuw exemplaar aanschaffen. Met strijkstok kwam het hem te staan op het destijds gigantische bedrag van tweehonderd gulden. Waar de gelegenheid zich voordeed speelde en zong hij in het regimentsdansorkest dat onder leiding stond van broer Ludwik – in de danszaal boven de Hema, maar ook op uitnodiging tijdens verjaardagspartijtjes bij Nederlandse gezinnen. Door de muziek leerde hij veel vrienden kennen, sommigen zeiden: 'Kom hierheen, als je het na de oorlog moeilijk hebt.' *Willy van der Zanden* was vierentwintig jaar en werkte als kapster in de salon van haar ouders. Op 7 november was ze naar een film wezen kijken over de invasie, het moet een dinsdag zijn geweest want dan hadden alle Bredase kappers vrij. Ze liep naar huis, toen ze in de Veemarktstraat een Pool passeerde die stond te wachten in de portiek tussen de kachel- en de korsettenwinkel. Hij zei iets dat ze niet kon verstaan, maar ze vond het goed dat hij met haar opliep. Nadat hij nog wat chocola was gaan halen, nam ze hem mee naar huis. Vanaf toen kwam hij elke avond, en omdat moeder Van der Zanden goed Frans sprak, zorgde hij ervoor altijd een Pool bij zich te hebben die uit Frankrijk kwam. Via deze twee tolken kwam *Willy van der Zanden* toch een hoop te weten – hoe heet je? 'Tadek Koziol'; hoe oud ben je? 'Drieëntwintig'; waar kom je vandaan? En *Tadeusz Koziol* vertelde dat hij uit

een dorp kwam in Oost-Polen; dat hij zestien was geweest toen de oorlog uitbrak; dat zijn vader als politiemans tijdens het eerste grote transport in februari 1940 naar Rusland was weggevoerd. Hij had hem nooit meer gezien. Bij een tweede transport op 13 april waren zijn zuster en hijzelf in goederenwagons geladen en pas na een rit van ruim een maand te werk gesteld in Kazachstan, 4200 kilometer van huis. Daar hadden ze honger geleden en kou, want het was er 's winters vijftig graden onder nul. In 1942 waren zijn zuster en hij erin geslaagd weg te komen met het leger van generaal Anders. Zijn zuster was in Teheran gebleven, hij was doorgegaan naar Palestina. Daar had de legerleiding besloten dat hij via Zuid-Afrika naar Schotland zou gaan om er te worden ingelijfd bij de pantserdivisie. Als motorrijder en chauffeur had hij de invasie meegemaakt; en nu was hij hier. *Willy Koziol-Van der Zanden*: 'Nog geen jaar later, op 20 oktober 1945 zijn we getrouwd. En wij waren niet de enigen. Die huwelijken tussen de Polen en de meisjes hier kwamen allemaal tot stand in een roes, heel anders dan normaal. In de oorlog gingen we als jonge meisjes wel eens dansen. Maar leerde je een jongen kennen, dan moest hij vaak naar Duitsland, of onderduiken, er was altijd wat. Nu was alles los en vrij, je voelde je anders dan de afgelopen jaren, het was een leuke tijd; er was ook weer wat te eten, die Polen brachten van alles mee. We trouwden omdat we van die mannen hielden. Zij konden zien waar we vandaan kwamen en in wat voor milieu ze terecht zouden komen; wij niet. Het ene huwelijk is dan ook goed gegaan, het andere is mislukt. Mijn ouders hadden wel gezien dat we aardig waren voor elkaar, maar ze hadden nooit gedacht dat we zouden trouwen. Hun enige dochter! Maar ik was vijftientig, ik was verliefd en vond dat het tijd werd. Ons huwelijk werd ingezegend door een Poolse pater. Die gaf te kennen: Zodra Polen vrij is, moet je met hem mee. Ik zei ja, maar in de grond van mijn hart dacht ik: nee.'

Samen met een wat oudere dame deed *Janne Prisse* aan clubwerk om de Bredase jongetjes van de straat te houden. Ze waren een sinterklaasfeest aan het voorbereiden. Die dame had twee neven in Breda die niet terug konden naar het noorden. Ze vertelden dat ze een Pool hadden leren kennen die erg mooi kon tekenen. Dit interesseerde Janne, want ze tekende zelf. Op de dag dat Sinterklaas zou worden gevierd zeiden de neven: 'Vanmiddag komt die Pool hier.' Even later werd er gebeld en daar stond *Stanislaw Przepolewski* met een schetsboek onder zijn arm. Janne Prisse bekeek zijn werk en vond het heel mooi. Aan de dame vroeg ze of het mogelijk was dat ze les van hem zou krijgen bij haar aan huis. Dat kon. *Przepolewski* vertelde dat hij voor de oorlog kunstopleidingen had gevolgd in Warschau, Kraków, Wenen en Parijs. Daarna had hij les gegeven in Poznań. Tijdens zijn omzwervingen in de oorlog had hij talloze tekeningen gemaakt, meestal portretten van zijn kameraden. Janne Prisse begon verliefd te worden, vooral nog op zijn tekeningen. 'De Polen hadden als bevrijders natuurlijk een aureool, maar in ons geval was dit wel heel belangrijk. Ik schatte hem trouwens veel ouder dan de vierendertig jaar die hij was, hij was zwaar gewond geweest en had lijnen in het gezicht; ik dacht: die is al dik over de vijftig. Dus vroeg ik mijn ouders of ik met Kerstmis een oude Poolse schilder mee naar huis mocht nemen. Alles goed en wel, vond mijn vader, maar iemand kon geen Kerstmis vieren in een huis waar hij nog nooit was geweest; hij moest de zondag tevoren eerst maar eens komen kennismaken. Aldus gebeurde, maar met Kerstmis zelf kon hij niet komen. De hele dag waren er beschietingen aan de Maas – het was de tijd van het Ardennen-offensief – en hij lag in Kaatsheuvel. Ons huis was boordevol mensen, maar ik zag steeds één lege stoel; daar had hij moeten zitten, een oudere meneer die erg mooi kon tekenen. Drie weken hoorde ik niets. Op een dag, toen ik boven mijn kamer aan het schoonmaken was, zag ik bij de boerderij naast ons buiten een klein Pools militair autootje het erf oprijden; kennelijk weer Polen die eieren kwamen halen. Ineens zag ik hém uitstappen, nog nooit ben ik zo vlug beneden geweest. Voor iedereen had hij een presentje meegebracht. Hij begon met mijn moeder – een pakje thee. Hij ging naar mijn vader en ik zag dat hij vreselijk verschoot. Mijn vader was bekend om zijn lange baard – Stanek had scheerspullen meegebracht. Mijn vader kon erom lachen. Sindsdien kwam Stanek veel bij ons aan huis. We zaten

samen te tekenen of te schilderen – een fijne tijd. Na Pasen 1945 vetrokken de Poolse troepen naar Duitsland. Heel lang heb ik toen niets van hem gehoord, ik wist niet of hij nog leefde. Herfst 1945 bracht ik een paar maanden door bij een echt deftige oom in Den Haag; hij had bij ons ondergedoken gezeten en wilde nu iets terug doen voor mijn moeder: de jongste dochter een beetje opvoeden. Het was verschrikkelijk. Die opvoeding bestond voor een deel uit het erop hameren dat er één land boven alles stond: Nederland. Ik moest absoluut met een Nederlander trouwen, zo snel mogelijk, en van precies dezelfde stand als ik. En al wist hij niet van Stanek, ik besefte meer en meer dat die Pool van mij een heel bijzondere Pool was geweest.'

Op 7 april trok de Poolse pansterdivisie bij Gennep de Maas over, voor wat de laatste etappe zou worden. Met gemengde gevoelens had iedereen in Breda afscheid genomen, maar niet alleen omdat ze er vrienden en verloofdes achterlieten. In 1942 hadden ze de wapenspreuk 'Voor uw en onze vrijheid' gekozen, en sindsdien was in toenemende mate duidelijk geworden dat dit 'onze' maar beter kon worden geschraapt. Ze hadden nauwelijks voet aan wal gezet in Normandië, of ze hoorden dat de westerse bondgenoten akkoord waren gegaan met Stalin, en dat er een nieuwe Poolse oostgrens zou komen, de zogeheten *Curzon-linie* (wat in feite voor het grootste deel een oude grens was, namelijk die uit het Ribbentrop-Molotov-verdrag). Vooral voor de talrijke soldaten die afkomstig waren uit Oost-Polen was dit een bittere pil. Ze hadden op 2 oktober na zware gevechten Baarle-Nassau weten in te nemen; toen vernamen ze dat Warschau met de grond gelijk was gemaakt na een opstand die twee maanden had geduurd. Al die tijd had het Russisch-Poolse Rode leger op de andere oever van de Wisla liggen toekijken hoe de *Armia Krajowa* werd afgeslacht. En in Engeland had de Poolse parachutistenbrigade paraat gestaan om de opstandelingen te helpen. Maar na de dood van minister-president Sikorski hadden de Engelsen die clausule geschraapt, omdat de Polen beter gebruikt konden worden in de slag om Arnhem. Via Gogh marcheerde de divisie op naar Ter Apel in het noorden. Op 4 mei lag ze zestien kilometer voor Wilhelmshaven. *Kazimierz Matejczyk*: 's Middags om vijf uur hoorden we dat de oorlog de volgende ochtend om acht uur zou zijn afgelopen. Die laatste nacht valt niet te beschrijven. Ik was bang, elke dag sinds ik Normandië aan wal kwam; die angst maakt alert. Maar nu spookte het door mijn hoofd: zal ik uit de tank gaan en in de stal gaan liggen? – want mijn boten deden zeer; maar als er een granaat valt nu het bijna voorbij is? Ik heb de nacht toch maar doorgebracht in een boerderij, onder de Duitse linies; ze hielden zich ge-

lukkig koest. De ochtend van de vijfde begon als gewoonlijk met geknetter van mitrailleurs, tot het in één klap doodstil was, exact om acht uur. Tien minuten zaten we in absolute stilte. Toen, heel voorzichtig, begonnen de vogels te zingen en de koeien in de wei te loeien, alsof de natuur kon ontwaken. En daar zaten we, weliswaar bevrijd van onze angst, maar zonder Polen te hebben kunnen bevrijden.'

Al op 20 mei vertrok generaal Stanislaw Maczek naar Schotland; zijn pantserdivisie zou nog blijven voortbestaan tot 17 maart 1947. Vanuit Meppen hield ze, onder Britse supervisie, het Eemsland bezet. Vlak voor de capitulatie hadden ze het kamp *Oberlangen* bevrijd en er zeventiendhonderd Poolse meisjes aangetroffen, die de opstand van Warschau hadden overleefd en die als leden van de *Armia Krajowa* de status van krijgsgevangenen hadden gekregen. Na 5 mei bleven ze doorgaan met het bijeenbrengen van Polen uit concentratiekampen, en vooral als het burgers betrof, gebeurde dit tegen de zin van de Britten. Die stonden op het punt de Poolse regering van nationale eenheid in Warschau te erkennen en zagen Poolse burgers daarom het liefst ogenblikkelijk naar Polen teruggaan. Wie militair was zat zich intussen af te vragen: waar naartoe, na mijn demobilisatie?

De Britse autoriteiten lieten weten dat iedereen die zich liet demobiliseren, niet langer een beroep kon doen op Britse consulaire bijstand. Tegelijkertijd circuleerden er pamfletten van de Poolse regering in Warschau waarin stond dat iedereen die afzwaaide zich diende te melden bij de Poolse consulaire vertegenwoordiging; wie dit niet was zijn Poolse nationaliteit kwijt. Alleen zij die terug moesten voor vrouw en kinderen gaven hieraan gehoor. Ze kwamen terecht in een voor hen gevaarlijk land. In het kielzog van het Rode Leger had zich niet alleen Stalins geheime politie in het land genesteld (de NKVD), maar ook haar gloednieuwe Poolse zusterorga-

nisatie *Urzad Bezpieczenstwa* (de UB). Gezamenlijk hadden ze de jacht geopend op de *reactionairen*, waarmee ze leden van de *Armia Krajowa* bedoelden. Tot 1948 zouden er tienduizenden worden beschuldigd van nazi-collaboratie; ze zouden verdwijnen, worden gemarteld of omgebracht.

In 1948 werden er verkiezingen gehouden, waarbij werd geknoeid, gearresteerd en vermoord, ook in eigen kring.

Na afloop bleek *Boleslaw Bierut* te hebben gewonnen. Vanaf toen was er niemand in Polen zo nietig of onbenullig of hij was goed genoeg voor een beetje extra aandacht van de UB.

De meeste soldaten besloten níét naar Polen te gaan, maar zich te vestigen in Engeland, Frankrijk, Mexico, Argentinië, Nederland, of waar hun voorkeur verder naar uitging. Vooral nog was dit alleen weggelegd voor wie er een woon- en werkvergunning had weten te bemachtigen. De overigen werden in de gelegenheid gesteld zich tot burger om te scholen in het Poolse *resettlement-korps in Schotland*.

Wincenty Spiewakowski had tijdens zijn eerste verlof zijn broer Ludwik bezocht in Engeland, waar deze was getrouwd. 'Van de Engelsen had ik het gevoel dat je daar niet volledig werd geaccepteerd als buitenlander. Daarvoor al, winter 1945, had ik via het Rode Kruis in Londen een brief geschreven aan mijn ouders. Omdat ik geen idee had of ze nog leefden en zo ja, waar ze zaten, stuurde ik die brief naar mijn tante, van wie ik wist dat ze niet uit haar huis gezet was. Ik had geschreven dat ik samen met Ludwik was. Mijn ouders gingen ervan uit dat we dood waren en dachten dat dit een poging was van de geheime dienst om erachter te komen waar we zaten. Begin 1946 ging een goede vriend van me terug naar zijn vrouw en kinderen in Polen. Tussen zijn spullen nam hij foto's mee van mij, die zou hij aan mijn ouders geven. Na maanden ontving ik een brief van mijn vader. Hij schreef dat ze me graag weer zouden zien. Hij schreef ook dat ze mijn vriend nooit meer hadden gezien. Ik was gewaarschuwd. Toen ik na 1956 voor het eerst naar Polen ging, kwam ik erachter dat ze hem voor het een of ander hadden opgepakt; hij is spoorloos verdwenen. Stefan Radke, een andere goede vriend van me, besloot naar Breda te gaan; ik zei: dan ga ik mee.' Dat was in oktober 1946. Met zijn gitaar van de Schotse Welzijnsdienst en zijn nieuwe viool uit Breda meldde hij zich bij de douane. Ze hadden geen bezwaar tegen hem, maar die gitaar? Cadeau gekregen? En die viool? Gekocht in Breda? Niks mee te maken, hij moest invoerrechten betalen; zijn viool was immers in het buitenland geweest! *Spiewakowski* was onmiskenbaar in Nederland.

De bisschop van Breda, mgr. Hopmans, had de Heilige Maagd en de bevolking een Mariakapel in het vooruitzicht gesteld, als de stad zonder al te veel kleerscheuren uit de oorlog zou komen. Nu dit inderdaad het geval was, kwam hij die toezegging na en liet hij in 1946 de middeleeuwse Sint-Joostkapel aan de Ginnikenstraat opknappen. Op een van de nieuwe gebrandschilderde ramen staat geschreven: 'Op zondag 29 oktober, feest van Christus Koning 1944, werd onze stad op Maria's voorbede door de gealli-

Boven: oud-strijder Kaszus uit Teteringen
 Links: erewacht van Salewicz en Tadeusz Koziol tijdens de Dodenherdenking op het Poolse Kerkhof in Breda, 1 november 1987
 Rechts: herdenking bij het Poolse monument in Breda, 29 oktober 1987

erden bevrijd.' Ter illustratie zie je hoe Poolse soldaten Breda komen binnenrijden op witte paarden. Een prins op een wit paard – wie weet hoeveel Bredase meisjes in die dagen hebben gemeend dat ze zo'n sprookjesfiguur In de kapsalon van haar ouders stond *Willy Koziol* ondertussen dagelijks klanten te helpen, zich onderwijl afvragend wanneer haar Tadek zou terugkomen uit Duitsland. Stan, hun eerste kind, was inmiddels elf maanden oud. 'Hoe vaak kreeg ik niet te horen: Ik begrijp niet waarom jij met een Pool getrouwd bent. Ook klanten in de salon: Die Pool komt niet meer terug. Tadek en ik schreven elkaar via Engeland, hij in het Pools, dat werd vertaald door een kennis, en ik in mijn eigen Hollands-Duits, dat hij kon volgen. Hij schreef dat hij had gehoord dat zijn vader nog leefde; deze had gevochten in het Tweede Korps onder Anders en zou nu met Tadeks zuster, die in Palestina zat, naar Engeland gaan. Dus wilde Tadek ook naar Engeland om na zeven jaar zijn vader terug te zien. Toen hij daar in mei 1947 aankwam, trof hij er wel zijn zuster, maar bleek zijn vader net tien dagen tevoren te zijn teruggekeerd naar Polen – in 1950 zou hij daar overlijden aan een hartaanval; Tadek heeft hem nooit gezien. Ik deed pogingen om met Stan eveneens naar Engeland te komen, maar hij schreef: Wil, hier is het ook niks, ik kom naar huis, je moet werk voor me zoeken. Een klant in de salon had een bedrijf, daar kon Tadek terecht. De papieren werden in orde gemaakt en opgestuurd en hij mocht vertrekken. Nog voor hij hier aankwam was dat bedrijf failliet. Op 27 november 1948 stond ik als gewoonlijk een klant te helpen, toen ik van achter mijn moeder hoorde roepen: Willy, kom gauw! Ik ging naar achteren: Tadek! We hadden elkaar twintig maanden niet gezien, wat lang is. En hij verstond me nog! De kleine Stan lag boven in zijn bedje. Ik moest die klant nog helpen en op van de zenuwen zei ik: Ga jij maar naar boven, ik kom straks wel. Hij ging en zag voor het eerst zijn kind, maar al deed hij lief tegen Stan, deze wou niks van zijn vader weten. Dat heeft twee jaar geduurd. Tot dan was het opgegroeid bij mij, zijn grootouders en een paar ooms. Nu kwam er een vreemde man opdagen, die 's avonds met zijn moeder naar bed ging. Dat vond het kind een verschikking. Ik stond in de zaak en mijn man moest werk zoeken, was dus vaak thuis. We woonden in bij mijn ouders, die maar weinig van hem konden velen; ze vonden het toch niet goed dat ik met die Pool was getrouwd. Ik ben een aantal fabrieken afgelopen, maar overal was het: we nemen hem niet, eerst moet hij Nederlands leren. Bij het arbeidsbureau gaven ze me de tip het eens bij de Etna te proberen. Daar werkten, net als bij de Enka, al een boel Polen; Tadek werd er aangenomen. In 1951 werd onze dochter geboren. We kregen een eigen huis. Ik heb mijn vader verpleegd tot hij stierf en deed er het huishouden; daarnaast had ik mijn eigen huishouden plus de kapsalon. Onderwijl werkte Tadek in ploegendienst bij de Etna. We begonnen met niks; we spaarden. Maar de kinderen zijn er niks op tekort gekomen.' Tadek Koziol: 'Ik had nog nooit een fabriek van binnen gezien. Toen de oorlog uitbrak zat ik op het gymnasium, en wat had ik nou geleerd in dienst? In het begin had ik problemen door de taal. Ik heb er tweeënhalf jaar gewerkt als plaatwerker, toen stond ik weer op straat. Na een korte periode op een lichtdrukkerij en een blikfabriek in Dordrecht, hoorde ik dat een klant in de salon had gezegd dat ik naar Suring moest gaan, een fabriek in Breda waar ze wasmachines en wringers produceerden. Roman Lewicz werkte er ook. Ik werd er meteen aangenomen en zou er tweeëndertig jaar blijven, eerst als controleur, daarna als chauffeur. Daar heb ik nooit problemen gehad met mijn Nederlanders. Twee jaar geleden ben ik opgehouden met werken.'

Nadat *Stanislaw Przespolewski* in april 1945 was vertrokken, had *Janne Prisse* maandenlang niets van hem vernomen. Ze hadden afgesproken te corresponderen via Engeland; ze stuurde vele brieven, nooit kwam er antwoord. Naderhand bleek dat haar brieven bij een andere Przespolewski waren terechtgekomen, een verre achterneef, terwijl Stanek brieven ontving van het vriendinnetje van die verre neef. 'Ik schreef hem als aan een broer, tot ik hem te kennen gaf dat ik dit niet langer kon, hem zo niet meer wilde zien. Ik schreef een allerlaatste brief. Na drie weken kwam er opeens bericht. Daarna is het per brief beetje bij beetje voor elkaar gekomen. Stanek is geen epistolair wonder. Als ik dan weer eens drie

weken niets ontving, niet kon eten of slapen en groen zag van ellende, werd er in mijn omgeving geschamperd: Wat denk je ook, zo'n vreemde soldaat, iemand van een ander ras, het Slavische. Hij heeft jou allang vergeten en zit bij andere meisjes; ze beweren allemaal dat ze prinses zijn.

Mijn ouders waren schatten van mensen, vooral met mijn vader had ik een goede band. Toch stelde hij op een dag: Lieverd, je zult moeten kiezen tussen hem of ons. Ik zei: Asjeblijft, laat me niet kiezen, want dan heb ik gekozen. Zover kwam het, het was een moeilijke tijd. Mijn vader stierf in november 1946. Het laatste dat hij tegen me zei – hij kon al bijna niet meer praten – was: kind, je zal wel blij zijn, er is een brief voor je van Stanek. Stanek zat op dat moment in het *resettlement*-korps in Schotland en mocht pas weg als hij ergens aan de slag kon. Ik vond een baan voor hem, maar die werd door de Nederlandse overheid te onbenullig geacht om speciaal een vreemdeling voor te laten overkomen. Verder lukte me niets. In 1949 vond hij in Manchester een plaats als ontwerper van tegels. Toen ben ik naar Engeland gegaan en daar zijn we getrouwd. Hij heeft er een hele tijd gewerkt, hoe langer hoe harder, steeds maar weer nieuwe ontwerpen makend, tot ze zeiden: We zijn heel tevreden over u, we kunnen jaren vooruit, u krijgt prachtige papieren, u staat op straat. Ik was zwanger en hij zei dat ik naar Holland moest gaan om het kind te krijgen; zo werd ons dochtertje geboren, in 1954. Toen ik in Engeland terugkwam, lag hij doodziek; hij had een baantje genomen als sjouwer op een fabriek. Daar was hij niet op gebouwd en toen hij na een zware operatie een halfjaar rust moest houden, besloten we naar Nederland te gaan. Na verloop van tijd kreeg hij werk als ontwerper bij de RAM in Arnhem. Daar gebeurde precies hetzelfde: ontwerpen tot hij 's nachts niet meer sliep en één bonk zenuwen was, en opnieuw was men heel tevreden en stond hij op straat. Hij had in Arnhem net genoeg verdiend om zijn kamer te betalen en in weekeindes op en neer te reizen naar het buiten van mijn moeder. Het maakte geen verschil of hij werkte of niet, hij werkte zich kapot. Vanaf toen bleef hij thuis, restaureerde schilderijen en voerde opdrachten uit, maar niet meer in loondienst. Dit was in 1955. In 1960 werd onze zoon geboren; in 1965 kreeg ons dochtertje een ongeluk, het stierf een jaar later; in 1970 zijn we hier komen wonen, buiten Ulvenhout.'

In de jaren 1946 en '47 vestigden zich in totaal ongeveer tweehonderdvijftig Polen in Breda of omgeving. Ze kwamen zonder uniform, maar al spoedig zouden de meesten rondlopen in een overall. Ze kregen niets cadeau, zei Willy Koziol, en wie zou hun ook iets hebben moeten schenken? Nederland was destijds het land met de laagste lonen van West-Europa. Het was ook het land met het hoogste aantal ambtenaren, commissies en besturen – dat is het nog steeds. Elk land kent zijn eigen variant in lompeheid van overheidswege, Nederland ook. De onze manifesteert zich nooit in brutaal geweld, maar als een aanhoudend zachte, op den duur alles doordringende motregen van benepenheid: in 1946 was dat niet anders dan vandaag. Konden de Poolse oudstrijders destijds dan niet gemakkelijk in het bezit komen van de Nederlandse nationaliteit? Welzekeer: al moesten ze soms een paar jaar geduld uitoefenen. En de pas kregen ze gratis – toch geen gering cadeau. Maar alsof ze in Den Haag dachten: als je het ene doet hoeft je het andere niet na te laten, pakten ze elk Bredaas meisje dat met een nog niet genaturaliseerde Pool trouwde ogenblikkelijk het Nederlanderschap af. Willy Koziol: 'Nadat ik in oktober 1945 was getrouwd, kreeg ik een roze paspoort. Ik was voortaan vreemdeling en onze Stan ook. Tot in de jaren vijftig moest ik me ieder jaar melden; toen pas bepaalde de vreemdelingendienst dat alle met een Pool getrouwde vrouwen automatisch weer Nederlands werden.'

In België en Frankrijk had de overheid besloten dat het niet meer dan billijk was, de Poolse oudstrijders op dezelfde manier te behandelen als de Belgische, respectievelijk Franse oudstrijders. Wie hadden er immers Gent bevrijd, en wie het Duitse leger de beslissende slag toegebracht bij Falaise-Chambois? Dat hún Polen voor dit werk pensioen kregen uitgekeerd, leek België en Frankrijk niet meer dan beschaafd.

Zo niet Nederland. Regel was regel. Men kon toch niet

zomaar met terugwerkende kracht net doen of de Polen van Breda reeds in 1944 de Nederlandse nationaliteit hadden? En bovendien, zou Breda soms in Duitse handen gebleven zijn, als er geen Poolse pantsersdivisie aan te pas was gekomen?

Hadden Nederlandse Polen die in een Duits concentratie- of werkkamp hadden gezeten recht op schadevergoeding? *Wincenty Spiewakowski* waagde een poging bij de Duitse overheid, waar ze hem vertelden dat ze niets voor hem konden doen omdat hij destijds geen Nederlander was geweest. Ze verwezen hem door naar de Poolse overheid. Daar kreeg hij te horen dat hij als Nederlander zo'n vergoeding maar moest aanvragen bij de Nederlandse autoriteiten. Jammer voor Spiewakowski en zijn lotgenoten, maar de Nederlandse overheid regelde alleen een vergoeding voor wie in de oorlog al een Nederlands paspoort had; een uitzondering wilde men wel maken voor wie als buitenlander in een Nederlands kamp had gezeten. Als Pool moesten ze dus in Westerbork geïnterneerd zijn geweest. Maakten Polen die meer wilden dan de fabriek, kans op een studiebeurs? *Wincenty Spiewakowski*: 'Je moet flexibel zijn en denken: ze passen zich nooit aan jou aan, al heb je voor ze gevochten. Er waren Polen die verwachtten dat ze op handen zouden worden gedragen. Onzin. Ik had in Breda onderdak gevonden bij vrienden uit 1944, maar aan een baan komen was moeilijk omdat ik geen beroep had. Ik was een handige knutselaar, dus beweerde ik op het arbeidsbureau dat ik leerling-bankwerker was met drie jaar ambachtschool en nog geen diploma; over mijn gymnasium repte ik met geen woord. Ik werd aangenomen bij De Schelde in Dordrecht en kwam er op een vakschool, waar ik moest aantonen dat ik het vak verstond. In dienst had ik een spoedcursus reparaties gehad, hier keek ik bij anderen af hoe ze het deden en twee maanden later had ik mijn vakdiploma. In 1947 vond ik werk in Breda. Daar had ik in 1944 een hbs-leraar Nederlands leren kennen, die me twee keer per week grondig onder handen nam. In oktober 1947 sprak ik weliswaar niet accentloos Nederland, maar vlot genoeg om naar de avondteknische school te kunnen, een soort uto. Het was een vijfjarige cursus, maar ik liet nu mijn schoolrapporten uit Polen overkomen, zodat ik geen wiskunde meer hoefde te doen. Wel nam ik extra lessen in de techniek. Omdat de technische boeken die ik nodig had peperduur waren, besloot ik een studiebeurs aan te vragen. Als niet-Nederlander had je daar in principe geen recht op, maar de gemeente Breda wilde nietemin ons Polen daartoe in de gelegenheid stellen. Naderhand bleek dat Breda zes beurzen mocht toekennen. Ik was de enige zonder gymnasiumdiploma en werd door de overheid jong genoeg geacht het op eigen kracht te doen. Om mijn studie te bekostigen heb ik destijds veel opgetreden als semi-professioneel muzikant; in de weekeindes ging ik op stap met een groepje waarin ik zong en musiceerde; ik speelde bij een schrammelorkest, zong bij een mandolineorkest, zelfs met Corrie Brokken die toen ook amateur was. Ter gelegenheid van 750 jaar Breda kwamen we op de radio. Die cursus heb ik in twee jaar afgerond met mooie cijfers. Mijn leraar Nederlands had het voor niets gedaan, mijn leraar techniek had een tientje per maand gevraagd voor soms acht lessen tot diep in de nacht. Aan de bevolking, de Breda-naars, heb ik veel te danken gehad.'

In het huis waar *Zdzislaw Sosinski* in 1944 ingekwartierd was geweest, had hij een meisje leren kennen, *Madeleine*. Ze waren verloofd en dat zouden ze voorlopig blijven, ook nu hij zich in Nederland vestigde en een baan had bij de Saval in Breda. Madeleine's vader wilde niet dat zijn dochter haar Nederlanderschap zou kwijtrafen door te trouwen met een Pool. *Sosinski*: 'Van september 1937 tot oktober 1946 was ik in militaire dienst geweest. Zoals de toestand in 1946 was, wilde ik niet terug naar Polen. Daarom zette ik een streep onder mijn verleden. De eerste negentwintig jaar van mijn leven ben ik gaandeweg gaan beschouwen als een incident. Ik wilde Nederlander worden. Voor het eerst kon ik proberen iets op te bouwen, een carrière te maken, vrienden te krijgen, me nuttig te maken. Het is me gelukt. Het was een snelle beslissing, voor tien procent beredeneerd, voor negentig procent gevoelsmatig. Wanneer word je volwassen? Als je gaat studeren? In dienst? Tijdens de oorlog? Bij de grootste rampen? Ik weet het niet. In de

oorlog moest ik soms binnen een fractie van een seconde besluiten te schieten of niet te schieten, zonder overleg. Als je ziet hoe ik uit Polen ben vertrokken; achteraf besef je pas dat het de beslissing van je leven was. Mijn vrienden verklaarden me in 1946 voor gek dat ik naar Nederland ging, economisch het armste land, het grootste ontwikkelingsgebied van Europa. Maar ik vergeleek de hartelijkheid die ik van de Nederlanders had leren kennen met mijn ervaringen als vreemde soldaat in Frankrijk. In België had ik het al beter gehad. In Nederland had ik me thuis gevoeld. En Madeleine wachtte er op mij. Ik wist hoegenaamd niets van Nederland toen ik hier kwam. Op school had ik Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht gehad, maar van Breda had ik tot 1944 nog nooit gehoord. Aanvankelijk dacht ik dat het een Italiaans motormerk was: Bredà. Tot 1950 heb ik moeten wachten op mijn Nederlandse paspoort, in 1951 konden Madeleine en ik eindelijk trouwen. Als wij Polen in die tijd moeilijkheden hadden, werden die veroorzaakt door de bureaucratische procedures, de ambtelijke molen. Wat dat betreft is dit ook een moeilijk land voor de Nederlanders zelf; ik ken Nederlandse ingenieurs die in Zwitserland hebben gestudeerd; het kostte hen jaren voor ze hun titel erkend kregen. Ik ging hier van start in die tijd van de wederopbouw, een moeilijke maar mooie tijd. Ik maakte mee hoe dit land in tien jaar tijds heel zijn nationale schuld had afbetaald. Ik maakte de watersnoodramp mee. Allemaal dingen waarvan je zegt: potverdorie, dit is iets. Het is hier een typisch klootjesvolk, maar met grote allure.

Ik was dertig en had haast. De Saval is een fabriek waar alles wordt gemaakt op het gebied van brandbeveiliging. In 1946 ben ik er begonnen als draaier en gereedschapmaker. Het was hard werken, met daarnaast zelfstudie. Ik had het geluk dat ik in Warschau een opleiding had gevolgd op de polytechnische school. Die kwam me nu van pas. In 1951 werd ik adjunct-directeur, vanaf '55 zat ik in de directie, tot ik in 1980 met de vut ging. Ik heb er vierendertig jaar gewerkt, voor het grootste deel met plezier. En ook nu nog vervel ik me niet. Elke dag erger ik me aan het klootjesvolk. Als je dat kunt, ben je natuurlijk waarlijk Nederlander. En al ben ik zelf maar een kleine kankeraar, het verschijnsel kankeren in het algemeen heb ik leren waarderen, ik vind het uitstekend. Een prachtige uitlaatklep. De kankeraar houdt de schade beperkt; de binnenvetter is in beginsel een terrorist die zichzelf en anderen kapot maakt. Het enige dat ik nooit zal kunnen worden is calvinist. Ze zijn hier allemaal calvinist, de katholieken het ergst. Mensen die nu rond de vijftig zijn en op een jezuïetenschool hebben gezeten, bijna allemaal zijn ze gek, gebeten op de kerk, voor hun leven stuk gemaakt. Er waren in het begin nogal wat Polen die vol wantrouwen in de Nederlandse maatschappij stonden. En ook nu nog hoor je af en toe: Ze moeten me niet omdat ik een Pool ben. Vaak ligt de oorzaak in het feit dat ze de taal niet hebben willen leren. Je kunt anderen alleen begrijpen of vertellen wat je bedoelt als je eerst de taal leert beheersen. In 1946 heb ik tien lessen gehad van een pater die zeventien jaar in Polen had geleefd. We hadden het heel gezellig, maar veel heb ik niet van hem geleerd, want we spraken voortdurend Pools. Door mijn werk had ik geen tijd meer over. Ik heb mijn Nederlands in de praktijk moeten opdoen, waar ik in het geheel geen spijt van heb. Ik slik woorden in, vergeet vooral de lidwoorden. Lidwoorden zijn lastig, want het Pools kent ze niet. Maar het geeft niet, want het belangrijkste van een taal is het idioom, de zegswijzen die direct verband houden met het dagelijks leven. Je leeft met elkaar in een taal.'

Op de derde bevrijdingsdag van Breda, 29 oktober 1947, ontmoette *Wincenty Spiewakowski* een meisje; hij trouwde in 1952 met haar. 'Ik kan me voorstellen dat veel ouders bang waren als hun dochter met een Pool ging trouwen. Bij mij lag het een beetje anders, ik zat al op de avondschool, maar het voornaamste was dat ik al vrij goed Nederlands sprak. Ik was een van de jongsten, en hoe jonger je bent, hoe makkelijker je leert. Ik sprak ook redelijk Frans, Engels en Duits en dacht: het Duits ligt er het dichtst bij. Op een keer wilde ik postzegels kopen, op de Cool-singel in Rotterdam. Ik ben filatelist. Ik deed mijn bestelling, maar kwam niet uit bepaalde Nederlandse

woorden. In zo'n geval was ik gewend mijn toevlucht te nemen tot Duitse woorden, vooral als ze erop leken. Plotseling zei de vrouw achter de toonbank: Meneer, ik verkoop u niets. Ik vroeg: Hoezo niet. Ze zei: Ik verkoop niks aan Duitsers, ik heb in een kamp gezeten, kijk eens hier, en ze liet me het nummer op haar arm zien. Het was of ik een klap in mijn gezicht kreeg, ik trok de kopie van mijn demobiliseringskaart waarop in zes talen stond wie ik precies was. Toen was het: Hier, houdt u de zegels, u hoeft niets te betalen, mijn verontschuldiging. Vanaf toen wist ik: laat ik het Duits vergeten en voortaan het Engels proberen als intermediair. Achteraf maar goed ook, want juist doordat het Duits zo dicht bij het Nederlands ligt, is het Duitse accent, dat voor in de mond praten, hardnekkiger. Misschien dat ik door mijn muzikaliteit niet al te veel problemen heb gehad met de klanken en het accent, ik kon het gemakkelijk imiteren.' In 1949 kreeg Spiewakowski werk op de tekenkamer van de Machinefabriek Breda; 's avonds studeerde hij door op mts-niveau tot hij tekenaar-constructeur was. 'Daarna kon ik terecht bij de Aramco, een Amerikaanse oliemaatschappij in Den Haag. Die Amerikanen waardeerden het dat ik van de grond af begonnen was. Ik heb er vijf jaar gewerkt als constructeur-groepsleider, tot de Suez-crisis kwam en daarmee de klad in de olie. Ik solliciteerde bij de TH in Delft, om er te werken als constructeur en tegelijkertijd verder te studeren. Dat lukte voor een deel. Onze zoon werd geboren en al spoedig bleek dat hij in ernstige mate slechthorend was. Voor mijn vrouw en mij was dit moeilijk te verwerken. We hebben allebei veel tijd en energie besteed aan het begeleiden van de jongen; we hebben hem waar we konden bijgestaan, gezamenlijk zijn we erin geslaagd de door zijn gehoorstoornis ontstane moeilijkheden bij het leren te overwinnen. Ikzelf haalde nog het diploma registeringenieur en kreeg een post als bedrijfsingenieur, eerst van een lab, daarna van een faculteit. In 1985 ging ik met de vut, en ik heb me sindsdien geen seconde verveeld.

In 1958 heb ik in Amsterdam examen gedaan voor bedijg tolk. Op free-lance basis werk ik nog steeds als tolk, zowel voor de overheid, als voor het bedrijfsleven en particuliere instellingen. Ik kan denken in het Pools en in het Nederlands; bij het tolken schakel ik voortdurend om. Als er een Pools schip is gestrand of een aanvaring heeft gehad, vragen ze mij vaak, omdat ik behalve taalkundig ook technisch op de hoogte ben. Voor Stork, die machines exporteert naar Polen, heb ik een videofilm ingesproken. Soms kan ik 's avonds niet eten omdat continu de telefoon gaat: Polen die sinds kort in Nederland zijn en me vragen iets te vertalen, of welke weg ze moeten volgen bij de instanties. Voor een Pool is de Nederlandse zinsbouw achterstevoren. Een groot probleem is altijd het woordje "er", daar heb ik het zelfs soms nog moeilijk mee. En dan al die uitdrukkingen met meer dan één betekenis. Het komt voor dat ze haast vloeiend Nederlands spreken, alles begrijpen en me dan vragen wat er in godsnaam kan zijn bedoeld met die ene zin: voor u is dit een fluitje van een cent. Het verschil tussen "hartelijk bedankt" en "hartstikke bedankt" ontgaat hun vaak, mij in het begin ook; dat leer je alleen in je omgang met Nederlanders. Waar ik aanvankelijk vooral moeite mee heb gehad was de nuchterheid hier. Ik kon niet begrijpen waarom ze in de kerk drie keer met een bakje langs kwamen, waar je geacht werd telkens een cent in te doen. Gaandeweg ben ikzelf nuchterder geworden. Er wordt me wel eens gezegd: Je hoeft nog maar een paar klompen aan en je bent Hollander. Als je in Polen midden in de nacht bij kennissen aankomt is dat geen probleem. Hier wel. Ik ken het al bijna niet meer, daarvoor ben ik te lang in Nederland. Maar al lijkt ik oppervlakkig bijna helemaal Nederlander te zijn, van binnen ben ik het niet. Ik ben niet van Polen vervreemd. Voor tradities en vaderlandsliefde ben je gevoeligder dan de gemiddelde Nederlander. Als ik bijvoorbeeld in het buitenland ben en plotseling Nederlands hoor praten, fleur ik op.'

Toen *Kazimierz Matejczyk* in 1946 in Nederland arriveerde bezat hij niet veel meer dan het pak dat hij droeg, plus nog een tweede pak in zijn tas. 'En ik had werk en kost en inwoning, zodat ik de Nederlandse bevolking niet tot last zou zijn; het zou niet bevorderlijk zijn geweest voor de Nederlandse bevolking, maar ook niet voor ons Polen. Het kostte me grote moeite

wortel te schieten in het burgerlijke leven; zeven jaar had ik een onbekommerd leven geleid. Op tijd had ik mijn eten gekregen en op tijd was ik gewekt. Nu moest ik daar zelf voor zorgen. Ik werkte in loondienst, vanaf 1950 in een garagebedrijf in Dongen. In de maand juli van dat jaar trouwde ik. De lonen waren laag; het is ons gelukt rond te komen dankzij bijverdiensten. In die tijd heb ik wel zitten denken of ik er niet beter aan had gedaan naar Polen te gaan. Op een gegeven moment nam ik het besluit een eigen garage te beginnen. Conform de Nederlandse wet moest ik in het bezit zijn van een middenstandsdiploma, van kredietwaardigheid en – het belangrijkste – een vakdiploma. Op financiële steun hoefde ik niet te rekenen, maar als Pool viel ik onder een speciale paragraaf, volgens welke ik soepeler werd beoordeeld wegens geringe kennis van het Nederlands. In 1954 had ik het voor elkaar. Dat ik hier al zeven jaar in loondienst had gewerkt bleek een groot voordeel: iedereen kende me. Ik heb een zoon die samen met mij in de zaak zit, hij werkt er al vanaf zijn zestiende, hij heeft hart voor de zaak. Ik heb een dochter die lerares is. Ik heb zes kleinkinderen – zo ben ik oud geworden. Nederlanders heb ik geleerd onder werktijd, door omgang met de mensen hier. Ik kende al Duits, dus voor mij was het wat gemakkelijker dan voor kameraden uit Oost-Polen; die hebben het er vreselijk moeilijk mee gehad. Het gevoel Nederlander te zijn groeide pas toen de kinderen naar de middelbare school gingen. Ondertussen had ik iets bereikt, had hier mijn boterham. Niet dat ik me meer Nederlander voelde dan Pool, maar ik heb hier meer verplichtingen als Nederlander, dan als Pool in Polen. In 1958 ben ik voor het eerst naar Polen teruggeweest.'

De tijd heelt alle wonden, of ze legt alle wonden bloot, dat kan de tijd ook. De verplichte demobilisatie van 1946 was voor de meesten als een klap aangekomen: van de oorlog verlost, maar afgesneden van Polen. Zolang Boleslaw Bierut met zijn regime over Polen zou heersen, kon er van teruggaan geen sprake zijn; liever hier af en toe je heimwee weggeslikt, dan ginds in voortdurende angst te leven. Vooralsnog zou Polen een open wound zijn.

Zo goed en kwaad als het ging bouwden sommigen hier een bestaan op. Maar menigeen dacht bij zichzelf: als het daar verandert ga ik terug. De vraag was wanneer je iets een verandering noemt. Op 3 maart 1953 stierf Jozef Stalin. In februari 1956 hield Chroesjtsjov zijn beroemde rede voor het twintigste partijcongres; Bierut zat erbij. Chroesjtsjov was nog niet klaar met het opsommen van Stalins misdaden, of Bierut voelde letterlijk de bodem onder zijn bestaan wegglijden: hij kreeg een hartverlamming en was dood. In Polen braken opstanden uit en heerste chaos. Uit de gelederen van de Poolse partij trad een man naar voren die Chroesjtsjov ervan wist te overtuigen dat het Sovjet-leger níét moest ingrijpen. Sinds 1948 had deze man zich opgehouden tussen de vier wanden van een cel; nu wierp hij zich op als redder van het werkelijk bestaande socialisme. In 1956 begon de Poolse lente, datzelfde jaar nog rehabiliteerde *Wladyslaw Gomułka* de Poolse oud-strijders in het Westen. Was dit de lang verbijde verandering ten goede?

De oud-strijders hadden gestreden voor een ideaal – een democratisch Polen – en dat ideaal bleven de meesten trouw, ook al zouden ze daarginds duizend keer in ere worden hersteld. Hun regering zetelde in Londen, en al wordt deze door geen land ter wereld in de praktijk erkend, nog steeds betalen zij jaarlijks uit vrije wil een bedrag aan hun nationale fiscus overzee. Veelal zijn ze lid van de Vereniging van de Poolse Pantserdivisiekring Benelux (Gent), of de Algemene Poolse Oud-strijdersvereniging (Venlo).

Anderen dachten aan hun oude moeder of vader in Polen en werden verteerd door heimwee. Al in 1947 hadden Poolse oud-strijders te Breda de Poolse Katholieke Vereniging opgericht – de *Polskie Towarzystwo Katolickie*, afgekort PTK. De PTK streefde geen politiek doel na, maar legde zich erop toe het Poolse culturele en kerkelijke leven in stand te houden. Ze verleende haar medewerking aan de jaarlijkse herdenkingen van de oorlogsslachtoffers, op 4 mei, en van de bevrijding, op 29 oktober. Elk jaar werd er in januari een traditionele Poolse nieuwjaarsbijeenkomst georganiseerd; elke eerste zondag van de maand was er een Poolse mis. Bij dit soort ge-

legenheden werd er iets van het dagelijkse Poolse leven tastbaar, tastbaarder dan het Londense ideaal. Nu ze gerehabiliteerd waren, meende een groot aantal oud-strijders dat er in ieder geval genoeg was veranderd om daarginds eens een kijkje te nemen. Het betekende niet dat hun afkeer of wantrouwen jegens de regering in Warschau was verdwenen. Schoorvoetend, soms in groepsverband, gingen ze zich melden bij de consul in Den Haag voor de benodigde papieren. In 1958 waren velen, voor het eerst sinds bijna twintig jaar, weer even in het land van herkomst.

Stanislaw Przespolewski ging met zijn vrouw en zag er zijn moeder terug. Janne Przespolewski: 'Natuurlijk vond ik het die eerste keer doodgrijselijk, maar ik heb er ontzettend veel hartelijkheid ontmoet. Het weerzien van moeder en zoon was onbeschrijfelijk. Ik kende geen Pools en zij geen enkele andere taal, we waren een hele avond met ons tweeën en hebben elkaar begrepen over de taalgrenzen heen. Na die eerste keer wilde ik hoe dan ook Pools leren. Er waren destijds geen woordenboeken Nederlands-Pools, alles moest via het Engels of Frans; mijn man heeft geen gevoel voor talen, dus elke vakantie was ongelooflijk inspannend. Nu kan ik me redden.' Van Przespolewski hangen tegenwoordig tekeningen in het museum van Bialystok; men heeft er ook ansichtkaarten van laten drukken. *Wincenty Spiewakowski* ging en zag zijn ouders, zuster en broer terug. 'Mijn jongste broer, die dertien was toen we gedeporteerd werden; hij lijkt jaren ouder dan ik, zo heeft de oorlog aan hem gevretten. Naderhand heb ik mijn kinderen laten zien waar ik vandaan kom, of dat mooier of lelijker is dan Nederland kan me niet schelen, ik schaam me er niet voor. Inmiddels beginnen mijn kleinkinderen belangstelling te tonen, dus de banden blijven. Ik ben gewend geraakt aan de levenswijze hier en heb er geen spijt van dat ik ben gebleven, maar nog steeds beschouw ik Nederland als mijn tweede vaderland en Polen als mijn eerste. Geregeld houd ik lezingen over de Poolse cultuur, met dia's, en als het zo uitkomt pak ik mijn gitaar en zing er een lied bij – mijn oude gitaar uit Schotland, waarvan de lijmnaden beginnen los te laten.' *Kazimierz Matejczyk* ging en zag er zijn enige broer terug. 'Mijn ouders waren voor de oorlog al gestorven. Ik ben opgevoed door een broer van mijn moeder – de arme tak van de familie. Hij werd grootgebracht door de familie van mijn vader – de welgestelde tak – en volgde de humanistische hbs. In 1939 was hij leraar en werd daarom, zoals de meeste intellectuelen, gearresteerd. Op 10 mei 1940 hebben ze hem naar Mauthausen gebracht. Hij heeft het overleefd; in 1958 was hij ingenieur in de anorganische scheikunde. Op zijn vierenvijftigste is hij gestorven.

Mijn vrouw en ik gaan twee keer per jaar naar Polen. Als ik er dan twee weken ben trekt veel me terug naar Holland, bel ik soms drie keer per week naar huis om te vragen hoe het gaat. Je gaat graag naar Polen, nog liever ga je naar huis.' In 1958 bezat *Tadeusz Koziol* nog steeds geen Nederlands paspoort. 'Ik leefde in Nederland in de veronderstelling dat het voorlopig zou zijn. Als die tijd speelde de gedachte door mijn hoofd me ooit voorgoed in Polen te vestigen. Ik heb er nooit bij stilgestaan in hoeverre ik Nederlander zou zijn. Dat ik in 1963 toch een Nederlandse pas heb genomen, kwam voort uit een praktische overweging: telkens als ik naar Polen wilde moest ik als vreemdeling allerlei consulaten af, ook de Duitse; daar wilde ik vanaf wezen.' Willy Koziol: 'Ik ben meer verpoolst dan hij vernederlandst. Polen trekt me aan. Toen we de eerste keer gingen, wou ik niet. Zijn moeder was in 1958 hier geweest en vond dat Tadek naar Polen moest komen. Haar man was dood en haar beide kinderen in het buitenland gebleven. Ik dacht: al heeft hij daar goud, ik ga niet naar Polen. Dat voelde ze, ze vond me helemaal niet zo aardig. In 1961 is Tadek met Stan naar Polen gegaan, omdat zijn moeder ziek was, in 1962 zou ik ook gaan. Toen hebben we van tevoren een hoop ruzie gehad, ik wilde niet, niet dat ik bang was, ik had er geen zin in, het was een soort weersin; en de kapalon! Na veel heen en weer getrek ging ik dan toch en ik vond het er heel leuk.' Tadek Koziol: 'De laatste jaren hoefde het van mij niet meer, maar wou zij.'

Zdzislaw Sosinski had onder alles een streep gezet en ging niet. 'Wel heb ik mijn vader verschillende keren naar Nederland laten overkomen. Ik heb hem gezegd: Ik zal niet op je begrafenis zijn – gelukkig heeft er begrip voor gehad.'

De PTK bestaat veertig jaar. De bevridders van Breda zijn op leeftijd gekomen; de geleerden raken uitgedund, de vereniging telt nu negentig leden. Al die veertig jaar hebben ze hun bijdrage geleverd aan de herdenkingen op 4 en 5 mei en 29 oktober. De mooiste herdenkingen vielen op de ronde jaartallen. In 1969 was Breda vijfentwintig bevrijd en werd een stuk van de Poolseweg omgedoopt in Generaal Maczekstraat. De oude generaal was overgekomen om een krans te leggen bij het nieuwe straatnaamplaatje. Toen hij in 1972 tachtig werd vlogen er twee Fokker Friendship's naar Londen, een met bevriende oud-strijders en een met het Brabants Orkest. Daar in Londen hebben ze de generaal getraakteerd op een concert. In 1981 werd in een garage aan de Vogelenzangstraat 3 een Generaal Maczek Museum geopend. Het bestuur onderhoudt nauwe contacten met het Sikorski-instituut in Londen; beheerder *Coenders* heeft er een verzameling van tienduizend foto's aan te danken. Per jaar trekt het museum zo'n zeventienhonderd bezoekers, ook uit Polen. De Poolse volksrepubliek heeft Stanislaw Maczek inmiddels geëerd met een postzegel van vijfentwintig zloty. Hoogtepunten vormden ook de vijfentwintigste en veertigste bevrijdingsfeesten: ter gelegenheid daarvan was men erin geslaagd tachtig oud-strijders te laten overkomen uit Polen. Gaandeweg is de verhouding tussen Warschau en Breda genormaliseerd, zij het met ups en downs. *Kazimierz Matejczyk*: 'Op 29 oktober komen ze ook van de ambassade een krans leggen op het erekerkhof. Van mij mogen ze, we weten wat we aan elkaar hebben, we tolereren elkaar.' Tadek Koziol: 'In de jaren zestig kwamen ze stiekem kransen leggen, nu gaat het officieel. Twee keer heb ik geweigerd er met het PTK-vaandel bij te blijven staan. Bij de dodenherdenking op 4 mei 1982 kwamen ze van de ambassade een krans leggen. Ik dacht: ginds in Polen rossen ze de mensen van Solidarność in elkaar, als Pool ga ik niet bij hen staan. Het was een incident.' De afgelopen vier jaar lijkt er definitief verbetering te zijn gekomen in de wederzijdse contacten. Voor een deel is dit te danken aan ambassadeur *Jerzy Wojtecki*. Willy Koziol: 'Hij was jonger en had – net als Gorbatsjov – zijn voorkomen mee, dat is al heel wat.' Inmiddels begint de jongere generatie zich te roeren, Nederlandse-Poolse kinderen die – niet belast met oude oorlogstrauma's – hun eigen denkbeelden ontwikkelen over een Poolse cultuur in Nederland.

Tussen 1976 en 1984 bevond zich aan de Vismarktstraat te Breda café-bar *Warschau*, ook wel bekend als *De Pool*, want de eigenaar was Franek Mucharowski. Zijn zoon Jan Mucharowski: 'Het was er niet speciaal Pools ingericht, er hingen wat vaantjes en er stonden poppen in Poolse klederdracht, maar gaandeweg groeide ons café uit tot een ontmoetingspunt in het Pools-Bredase leven. Sinds 1972 kwam de Poolse consul eens per maand visa uitdelen aan Polen die er een hadden aangevraagd. Dat was altijd een bijzondere dag. Hij kwam pas om elf uur, maar steevast stonden de eersten al om negen uur voor de deur. Mijn zuster en ik moesten dan helpen, de hele dag had je het druk, maar het was altijd gezellig. In het begin had de PTK naast ons een clubhuis, dat liep niet florissant, ze waren steeds minder open. Vanaf 1974 hebben ze bij ons vergaderd in het bovenzaaltje. Rond 29 oktober viel de herdenking van de doden en de bevrijding, meestal deden ze het op een zondag. Eerst was er dan een mis vervolgens ging iedereen naar de erebegraafplaats, waar kransen werden gelegd door de burgemeester, de militaire attaché, de Poolse ambassadeur en consul en natuurlijk de oud-strijdersorganisaties. Daarna kwamen ze bij ons aan de Vismarktstraat. Bij de 4 en 5 meiviering ging het net zo. En dan had je één keer per maand de Poolse mis, daarna was het ook altijd druk.'

Er bestaat een Pools liedje dat begint met de regel: 'Een Pool kan zijn leven geven voor het vaderland, maar er niet voor leven.' Jan Mucharowski:

'Nogal wat Poolse kinderen hebben thuis te horen gekregen dat ze niet met die of die Pool moesten omgaan, dat waren geen goede. Wat doe je dan als kind?'

Later kom je erachter dat het samenhang met hun rol in de oorlog.' Mucharowski doet op sommige oud-strijders die in de oorlog door de Duitsers waren ingelijfd, met als alternatief een executie. Veel van deze soldaten vochten in Noord-Afrika onder Rommel, werden door de geallieerden krijgsgevangen gemaakt en kwamen toen alsnog terecht in de pantserdivisie. De oud-strijders zwijgen hierover, omdat de Nederlanders het niet zouden begrijpen – wat waarschijnlijk waar is. Willy Koziol: 'In 1944 zaten er onder de Duitsers in Breda nogal wat Polen. Een vroeg aan mijn moeder of ze niet een burgerpak voor hem had; hij had in een kamp gezeten en was gedwongen in Duitse dienst te treden.'

Tadek Koziol: 'Ik neem het hun niet kwalijk; als ik niet aan de Russische kant had gewoond, maar aan de Duitse, wie weet hoe het mij was vergaan.' Jan Mucharowski: 'Nog steeds wordt het opgerakeld als ze woorden met elkaar hebben, vierenveertig jaar na de oorlog, nooit hoeft je te zeggen: Hé, je vergeet iets, het komt automatisch. Onbegrijpelijk. De oude tweestrijd ook tussen voor- en tegenstanders van samenwerking met de regering in Warschau, tussen aanhangers van Sikorski en van Anders.' Mucharowski en zijn geestverwanten, zouden graag zien dat er nog sprake was van een Pools cultureel leven, ook als de oud-strijders er straks niet meer zijn. Maar dan niet gehinderd door een mengeling van persoonlijke en politieke rivaliteit, stammend uit de oorlog en de jaren vijftig. Het ideaal zou een landelijk netwerk zijn. In Breda is in 1986 een begin gemaakt met het organiseren van een jaarlijks terugkerende Poolse dag. Daar zijn er inmiddels twee van geweest, beide keren tot tevredenheid van de betrokken organisaties, de PTK, de dansgroepen Mazur en Karpacz, het Pools Koor Breda, het Pools Olympisch Comité, sportclub Kaszub en majorettenkorps Doskonale. Overdag werd er een voetbalen schaaktoernooi gehouden, 's avonds waren er optredens van de dansgroepen en het koor.'

Op 27 november 1987 had de Poolse ambassadeur, *Jerzy Wojtecki*, zijn termijn erop zitten. Ter gelegenheid van zijn afscheid waren ook veel oud-strijders uitgenodigd. Ook gingen er, in klederdracht, leden van de dansclubs. Vier van Karpacz, vier van Mazur. Op een gegeven moment pakte iemand zijn instrument: alle Poolse jongens en meisjes trokken, een *gural* zingend, door de ambassade. Alle Polen begonnen mee te zingen. De aanwezige Nederlanders wisten niet wat hun overkwam, al verstonden ze het niet, ze voelden aan waar het over ging. Jerzy Wojtecki stond met zijn ogen te knippen; ineens was iedereen ontspannen. Speciaal voor de oud-strijders werden er ook partizanenliederen gezongen: *Dzis do Ciebie przysię nie moga* – Vandaag kan ik niet meer bij je komen, want ik vertrek in het duister van de nacht, en kijk ook niet meer uit je raam, want mijn schaduw verdwijnt in de mist.

STAN LAPINSKI